

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM,
FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI**

O‘zbek shevashunosligi markazi

**“O‘ZBEK FOLKLORI VA SHEVALARI TADQIQOTLARI:
AMALIYOT, METODOLOGIYA, YANGICHA YONDASHUV”
mavzusidagi
xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya materiallari**

2024-yil 25-may

Toshkent – 2024

“O‘zbek folklori va shevalari tadqiqotlari: amaliyot, metodologiya, yangicha yondashuv” mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya materiallari / Mas’ul muharrir: Sh.Sirojiddinov. – Toshkent: 2024. 619 bet.

Mas’ul muharrir:

Shuhrat Sirojiddinov

filologiya fanlari doktori, akademik

Tahrir hay’ati:

Jamoldinova O.R., pedagogika fanlari doktori, professor;

Normamatov S.M., filologiya fanlari doktori (DSc), professor;

Abdushukurov B.B., filologiya fanlari doktori, professor;

Ashirboyev S., filologiya fanlari doktori, professor;

Jo‘raqo‘ziyev N.I., filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent;

Tilavov A.X., filologiya fanlari nomzodi, dotsent;

Xidraliyeva Z.R., filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent v.b.;

Aliqulova H.Q., katta o‘qituvchi;

Turdialiyev A., filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD);

Qodirov U.A., o‘qituvchi.

Ushbu to‘plam Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat O‘zbek tili va adabiyoti universiteti folklorshunoslik va dialektologiya kafedrasi tomonidan **“O‘zbek folklori va shevalari tadqiqotlari: maliyot, metodologiya, yangicha yondashuv”** mavzusidagi 2024-yil 25-mayda o‘tkazilgan xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya materiallaridan tashkil topgan.

To‘plam materiallaridan filolog mutaxassislar, ilmiy tadqiqotchilar, magistratura va bakalavriat talabalari, shuningdek, keng o‘quvchilar ommasi foydalanishlari mumkin.

Toshkent viloyati shevalari lug'at tarkibining vujudga kelishi, tarixi, uning rivojlanishidagi o'ziga xos shart-sharoitlar shu so'zlarning fonetik tuzilishida, yasalishida hamda ularda ro'y bergan semantik siljish va ijobiy bo'yoqlarning turliligida aks etadi.

Xulosa qilib aytganda, alla matnlari shevalarni o'rganish uchun eng samarali manbadir. Xalq allalari leksikasi boy va rango-rang bo'lib, shevashunoslik tadqiqotlarida leksik qatlami o'rganish uchun samarali xizmat qiladi. Alla matnlaridagi diolektal so'zlarning tuzilishi va lug'aviy qatlami bugungi kungacha o'rganilmagan. Shu bois xalq allalarining leksik qatlami o'z tadqiqodlarini kutmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ashirbayev Samixon. O'zbek dialektologiyasi. 2021 176-b, 78-b.
2. В.В. Решетов. "Тошкент вилоятининг курама шеваши фонетика ва морфологияси". 1952
3. Тохир Содиков "Тошкент вилояти лексикаси" АҚД. Тошкент. 1968.
4. Содиков Тохир. "Тошкент вилояти шевалари лексикаси", Автореферат кандидатлик диссертацияси, Тошкент, 1968.
5. Ишаев А. Ўзбек лексикографияси. Т.,Фан, 1989. 3-37-б.
6. Ишаев А. Ўзбек диалектал лексикографияси. Тошкент.,Фан, 1990.
7. Ш. Шоабдурахмонов. Тошкент шевалари ўзбек шевалари. 1976

ESKI O'ZBEK ADABIY TILI VA O'G'UZ SHEVALARIDA KELISHIK SHAKLLARINING QO'LLANISHIGA DOIR

ON THE USE OF CASE FORMS IN OLD UZBEK LITERARY LANGUAGE AND OGUZ DIALECTS

Yaqubova Oybibi Atabekovna

oybibiatabekovna@urgu.uz

<https://orcid.org/0009-0009-3594-0741>

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada eski o'zbek adabiy tilida va o'g'uz shevalarida ishlatilgan va hozirgi kunda ham o'g'uz lahjasi vakillari tomonidan ishlatilib kelinayotgan kelishiklar muqoyasa qilindi.*

***Kalit so'zlar:** eski o'zbek adabiy tili, o'g'uz lahjasi, kelishik, qaratqich, tushum, jo'nalish, chiqish.*

***Abstract.** This article compares the cases used in the old Uzbek literary language and Oghuz dialects, and which are still used today by representatives of the Oghuz dialect.*

***Key words:** the old Uzbek literary language, Oghuz dialect, case, genitive, accusative, dative, ablative.*

O'zbek tili tarixini davrlashtirishda turlicha qarashlar mavjud. S.E.Malov, A.N.Samoylovich, A.K.Borovkov, A.M.Shcherbak, O.Usmonov, G'.Abdurahmonov, Sh.Shukurov, Q.Sodiqov, B.Abdushukurov kabi olimlar o'zbek tili tarixini davrlashtirish

yuzasidan o‘z qarashlarini bayon etishgan. Biz ishda B.Abdushukurovning davrlashtirishiga tayangan holda ish ko‘ramiz. Olim eski o‘zbek adabiy tilini XIV asrning ikkinchi yarmi XX asrning 30-yillarigacha amal qilganini qayd qiladi [Abdushukurov 2021: 185].

Ushbu davr tilida ko‘plab mumtoz asarlar yaratildi. Lutfiy, Alisher Navoiy, Sakkokiy, Bobur, Durbek, Ogahiy kabi klassik adiblar eski o‘zbek adabiy tili takomilida katta xizmat qildilar. Ular yaratgan yozma yodgorliklarda dialektal farqlar yo‘qola borib, yagona o‘zbek adabiy tili shakllandi. Shunisi xarakterliki, Navoiygacha bo‘lgan shoirlarning asarlarida eski til an‘analari davom ettirilishi bilan birga, ularda jonli til xususiyatlari ko‘proq o‘rin egalladi.

Eski o‘zbek adabiy tilida hozirgi o‘zbek tilidagidek 6 ta kelishik shakllari: bosh kelishik, qaratqich (-nī / -ni / -nu / -nū, -ī / -i / -u), tushum (-nī / -ni / -n, -ī / -i), jo‘nalish (-qa / -ya / -kā / -gā, -a / -ā, -na / -nā), o‘rin-payt (-da / -dā / -ta / -tā), chiqish kelishiklari (-dīn / -din / -tīn / -tin) mavjud bo‘lgan. Turkiy tillar tarqiyotining qadimgi davrlari uchun xarakterli bo‘lgan vosita kelishigi shakli XIII-XIV asrlarga oid yozma yodgorliklar tilida ham ma‘lum darajada qo‘llangan. XV asr va undan keyingi davrlarda vosita kelishigining qo‘llanishi ancha chegaralangan. Grammatik xususiyatini yo‘qotgan va kelishik kategoriyasi sifatida iste‘moldan chiqqan. Shu davrdan boshlab vosita kelishigi shaklida qo‘llangan so‘zlar ravish kategoriyasiga o‘tgan yoki o‘tish jarayonida bo‘lib, payt, holat ma‘nolarini ifodalashga xizmat qilgan [Abdushukurov 2021: 185].

Āh urub, farjād etar-men senisizin (Lutfiy).

Bolsa jannatda Atāji sensizin, qilʻaj fiʻyān (Atoiy).

Ma‘lumki, turkiy tilning dastlabki taraqqiyot davrida 7 ta kelishik shakli bo‘lgan, hozirgi o‘zbek adabiy tili 6ta kelishik shakliga asoslanadi [Ashirboyev 2021: 50]. Adabiy tildan farqli o‘laroq, o‘zbek shevalarida kelishiklarning qo‘llanilishida farqli xususiyatlar bor. Masalan, qarluq va ayrim o‘g‘uz shevalarida kelishiklar soni 5ta bo‘lib, qaratqich bilan tushum kelishigi bir xil (-ni) ko‘rsatkichga ega, shuningdek, Qarshi, Shahrisabz, Yuqori Qashqadaryo (oraliq) kabi shevalarda kelishiklar soni 4tagacha kamayadi: bosh, qaratqich-tushum, jo‘nalish-o‘rin-payt, chiqish kelishiklari [Ўзбек халқ шевалари морфологияси 1984: 35].

O‘zbek tilining o‘g‘uz lahjasi Y.D.Polivanov, K.K.Yudaxin, F.Abdullayev, O.Madrahimov, Y.Jumanazarov, E.O‘rozov, Z.Xidraliyeva va boshqalar tomonidan o‘rganilgan. F.Abdullayev o‘zining “O‘zbek tilining o‘g‘uz lahjasi” monografiyasida bir-biriga qarama-qarshi bo‘lgan ikki hudud Janubiy Xorazm va Shimoliy o‘zbek o‘g‘uz shevalarining o‘ziga xos xususiyatlari haqida ma‘lumot beradi [Абдуллаев 1978]. Keyingi adabiyotlarda o‘zbek tilining o‘g‘uz lahjasi vakillari Xorazm viloyati, Qoraqalpog‘iston Respublikasi, Forish, Olot, Qorako‘l tumanlarida, Samarqand viloyatining ayrim qishloqlarida, Turkmanistonning Toshhovuz, Qozog‘istonning Qarnoq, Iqon, Qorabuloq, Qoramurt, Mankent aholi punktlarida istiqomat qilishi qayd qilinmoqda [Ashirboyev 2021: 90].

Ishda Xorazm va shimoliy o‘zbek o‘g‘uz shevalarining kelishiklar tizimi eski o‘zbek adabiy tili davridagi manbalar, asosan, Alisher Navoiy, Lutfiy, Bobur asarlariga muqoyasa qilinadi.

Xorazm o‘g‘uz shevalarida aksar hududlarda 5ta kelishik qo‘llaniladi (Urganch, Xiva, Bog‘ot, Shovot, Qo‘shko‘pir, To‘rtko‘l, Toshhovuz): bosh, qaratqich-tushum, jo‘nalish, o‘rin-payt, chiqish kelishiklari. Hazorasp-Yangiariq tip shevalarida va shimoliy o‘zbek o‘g‘uz shevalarida (Qarnoq, Iqon, Qorabuloq, Qoramurt, Mankent) esa, kelishiklarning soni 6tadir: bosh, qaratqich, tushum, jo‘nalish, o‘rin-payt, chiqish kelishiklari.

Ushbu kelishiklarni endi yozma adabiyotda va o‘g‘uz lahjasida kelish o‘rinlari haqida to‘xtalib o‘tsak:

Dastlab Navoiy nazmdagi kelishiklarning qo‘llanish o‘rni xususida:

*Bir gül yamīdīn dedim qojaj bayrīma dāy,
Bergājmū debān atrī dīmāyimya farāy,
Bārgin ċu mulavvas ājlādi bum ilā zāy,
Emdi āni islāmāqqajuz hājj dīmāy*

Yuqoridagi ruboiyda biz kelishiklarning quyidagi ko‘rinishlarini uchratishimiz mumkin:
yamīdīn – g‘amidan chiqish kelishigining orqa qator *-dīn* shaklini, Shimoliy o‘zbek o‘g‘uz shevalarida chhiqish kelishigining *-din / -dīn* yolg‘iz Mankent shevasida shu bilan bir qatorda *-dan / -dān* shakllari ham tez-tez uchrab turadi.

Bārgin – bargini tushum kelishigining qisqargan shaklini, Qarnoq va Iqon qishloqlarida egalik bilan qo‘llangan ot tushum kelishigida ko‘p vaqt qisqargan shaklda qo‘llanadi: *atīn minīb kādi* kabi.

Bayrīma – bag‘rimga jo‘nalish kelishigining *-a* shakli va *dīmāyimya* so‘zida esa, *-ya* shaklida, o‘g‘uz shevalarida ham undosh bilan tugagan so‘zlardan so‘ng *-a / -ā*, Iqon-Qorabuloq shevalarida undosh bilan tugagan so‘zlarga *-ya / -gā* qo‘shimchalari qo‘shiladi.

*yurbatqa tušub zaifu bemār oldīm,
Dārdū yamu mehnāt iligidā zār oldīm,
Sarāsar ajal tāšīdīn afgār oldīm,
Sensiz ne balālarya giriftār oldīm.*

Ushbu ruboiyda esa:

yurbatqa – g‘urbatga jo‘nalish kelishigining *-qa* shakli va yuqoridagi kabi *-ya* shakli g‘azallarda ham uchraydi:

*Jigitlik bāribān, keldi bašīma qarīlīy,
Fanā jolīda bu janlīy emiš bārīš-u kelīš.*

bašīma – boshimga jo‘nalish kelishigining *-a* shakli yuqoridagi misollar kabi, o‘g‘uz shevalarida undoshdan so‘ng *-a\ -ā* unlidan so‘ng *-gā / -jā / -ya* uchinchi shaxs egalik olgan otlarga *-na / -nā* shaklidagi affikslar qo‘shiladi.

Lutfiy shariyati qo‘llanilgan kelishiklar:

*Janīm ċiqadur dārd ilā, janānīma ājtīn,
Men xasta gādā hālīni sultānīma ājtīn.*

Lutfiy ijodida ham yuqoridagi kelishiklarning yuqoridagi kabi qo‘llanishlarini ko‘rishimiz mumkin.

*Meni hāddim emāski, istāsā vāsl,
“Köz üci birlā bāq gāh-gāh”- dermān
Jamālīn Lūtfī sōzin qīldī rāñin
Senīn husnuña “šajanlillāh” dermān.*

Meni – tushum kelishigi,

Köz üci – “ko‘zining uchi (qiri) bilan qara” misrasida esa qaratqich kelishigining belgisiz shakli qo‘llanmoqda. Biz buni oldindagi egalik qo‘shimchasi orqali bilib olishimiz mumkin.

Sōzin – so‘zini tushum kelishigining belgisiz shakli, yoki

Jīylatmāqtīn közdā nurīm qalmādī

Jīylatmāqtīn - yig‘latmoqdan chiqish kelishigining orqa qator *-tīn* shakli, Janubiy Qozog‘istondagi o‘g‘uz shevalarida chiqish kelishigining qadimgi formasi saqlangan. Mankentda esa epizodik tarzida bo‘lsa ham bu affiksning *-dan / -dān, -tan / -tān* shakllari qayd qilingan.

Bobur asarlarida ham davrning kelishik affikslari o‘ziga xos ravishda o‘rin egallagan. *Kōñlingā dārd kelgāli* – jo‘nalish kelishigining old qator *-gā* ko‘rinishi qo‘llangan.

Xožanddīn Samarqand hām jigirmā beš jīyač joldur, qadīm šāhārlārdındur.

Xoʻzandin chiqish kelishigining orqa qator *-din* variant.

Sabā, ul gül harimīya gūzār qīl,

Menī hālīmdīn ul gūlāg xabar qīl.

Harimīya – harimig‘a jo‘nalish kelishigining *-ya* shakli

Hālīmdan – holimdin chiqish kelishigining *-din* shakli

Xulosa qilib aytganda, o‘zbek tili tarixidagi, shu jumladan, eski o‘zbek adabiy tili davridagi ba’zi kelishik affikslari adabiy tildan farqli ravishda o‘zbek tilining o‘g‘uz lahjasida saqlangan. Qaratqich, tushum, jo‘nalish, chiqish kelishiklari shakllari shular jumlasidandir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdushukurov B. O‘zbek tili tarixi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021.
2. Abdushukurov B. O‘zbek tili tarixi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021.
3. Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021.
4. Ўзбек халқ шевалари морфологияси. – Тошкент: Фан, 1984.
5. Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси. – Тошкент: Фан, 1978.
6. Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021.
7. Zahridin Muhammad Bobur. Boburnoma. – Toshkent: Yulduzcha, 2015.

Ilmiy matnlar tipologiyasida birlamchi matn va unga munosabat bildiruvchi ikkinchi turdagi matnlar haqida

*Alisher Navoiy nomidagi o‘zbek
tili va adabiyoti universiteti tayanch
doktaranti Norbekova Madina Shuhrat qizi*

Annotatsiya. Maqolada ilmiy matnlar tipologiyasida birlamchi va ikkilamchi tushunchalarning tahlili keltirilgan. Bu turdagi maqolalar jamiyatning ilmiy yutuqlarini idrok etish uchun ko‘rsatma sifatida hizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: ilmiy matn turlari, nutq janri, ikkilamchi axborot mazmuni, aloqavositachilik funksiyasi.

Abstract. The article presents an analysis of primary and secondary concepts in the typology of scientific texts. Articles of this type serve as a guide to the perception of scientific achievements of society.

Keywords: types of scientific text, speech genre, secondary information content, communication-mediating function

Har qanday matn uning qaysi xususiyatlari asos qilib olinganligiga qarab, bir nechta tasniflar bilan bog‘lanishi mumkin. E.S. Troyanskaya, N.M. Razinkin ilmiy nasrdagi janr xilma-xilligi haqida yozadi [2,3,4]. Ular tur atamasi bilan birga janr atamasidan ham foydalanadilar. Janr

MUNDARIJA

YALPI YIG‘ILISH MA‘RUZALARI

1	Hamidulla Dadaboyev Toshkent viloyati o‘zbek shevalari – til xususiyatlari tadqiqiga bag‘ishlangan muhim manba	3
2	Salida Sharifova Şota Rustavelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” əsərinin Şərq intibahına aid olması və Türk folkloru əsasında yaradılması haqqında	7
3	Güntəkin Binnətova Çağdaş Azərbaycan ədəbi dili və şivələrinin qarşılıqlı münasibətləri	12
4	Murodqosim Abdiyev Dialektal terminologiya – adabiy til lug‘at boyligini oshiruvchi manba	16
5	Baxtiyor Abdushukurov Kul tigin bitigtoshi va o‘zbek tili shevalari	20
6	Berdak Yusufov Alisher Navoiy leksikasi va o‘g‘uz shevalari	26
7	Abdulhay Sobirov Andijon dialektal zonasi haqida ba’zi bir mulohazalar	31
8	Нурлан Мыңбаев Түркі фольклоры және топан су тақырыбы	35
9	Kifayət İmamquliyeva Azərbaycan dialektlərində özbək dilinin elementləri	44
10	Yo‘ldosh Ibragimov Qoraqalpog‘istondagi o‘zbek shevalarining lingvoareal talqini	48
11	Zulxumor Xolmanova O‘zbek shevalaridagi frazemalarning aksiolingvistik tadqiqi	51
12	Botir Elov, Oqila Abdullayeva Dialektal korpusni qurish va uning ahamiyati	56
13	Samixon Ashirboyev, Nafisa Qilichova O‘zbek shevalari matnlarining audio variantini transkripsiya qilish muammolari	60

1-SHO‘BA. SHEVALAR VA FOLKLORNING ILMY MUAMMOLARI XORIJLIK OLIMLAR NAZDIDA

1	Özeren Mehmet Çolpan’in “Buzulgan Öлкеge, Köñil, Tün, Ziyay-yi Kamer” şiirlerine semiyotik bakiş	63
2	Babazadə Rəxşanə Azərbaycan dilinin Salyan dialektində milli leksik arxaizmlər	67
3	Ерсайын Молдасанов, Нуржан Абдувалитов Ұлттық бағыт және қазақ жазуы	75
4	Qüdsiyyə Qəmbərova Azərbaycan şivələrindəki bəzi feillərin özbək dili ilə ortaq paralelləri	84
5	Yarmuxammat Madaliyev, Hulkar Aliqulova Xalq qo‘shiqalarida “bo‘z” so‘zining ma‘no ko‘chish bilan bog‘liq jihatlari	87

18	Zilola Tillabayeva Samarqand viloyati qarluq shevalarida qoʻllaniluvchi frazeologizmlar yuzasidan mulohazalar	272
19	Nodirjon Qurbonov Figurative toponyms in the uzbek and english languages and their lexical-semantic classification	276
20	Dilbar Xalmuratova Kórkem shıǵarmalarda dialektke tán frazeologiyalıq variantlardıń qollanıwı	281
21	Dildora Rayimqulova Oʻrta Chirchiq tumani shevasida etnografik xususiyatlarning nomlarini va nomlar bilan bogʻliq dialektal soʻzlar	284
22	Dilnoza Qabulova Dialektal antroponimlar mintaqaviy antroponimkaning asosiy xususiyati sifatida	289
23	Charos Karimboyeva Toponimlar bilan bogʻliq oʻzbek laqablarining etimologiyasi	292
24	Sohiba Otaxonova Antroponimlar lingvomadaniy sath birligi sifatida	295
25	Durdona Sayfutdinova Salbiy tilaklarning funksional mazmunlari xususida	298
26	Dilmurod Eshanqulov Qoraxoniylar davrida qarluq dialekti	300
27	Gulchehra Ahatova Tayloq shevasining baʼzi xususiyatlari	303
28	Nodir Muxammadiyev Oʻzbek shevalari oʻrganilishi tarixiga qisqacha ekskurs	305
29	Nilufar Azizova “Devonu lugʻotit turk”dagi ijtimoiy munosabat semali leksemalarning oʻzbek shevalariga munosabati	309
30	Ozoda Sharipova Paremalarning lingvistik va lingvomadaniy tadqiqi	312
31	Gulnoza Sayfiddinova Said Ahmad ijodida qoʻllangan xalq maqollarining uslubiy xususiyatlari	316
32	Maftuna Ahmadjonova “Devonu lugʻatit-turk” asaridagi toponimik terminlar turkolog olimlar nigohida	321
33	Vazira Alimbekova Janubi-sharqiy Andijon shevalarining oʻziga xos leksik xususiyatlari	327
34	Gulshoda Ruziyeva Xushmuomalalik (hurmat) nazariyasi dunyo tilshunoslari nigohida	333
35	Nigora Kadirova Oʻzbek tilida “farzand” konsepti va uning maqollar orqali voqelanishi	337
36	Muhabbat Matkurbanova Abdulla Qodiriyning kichik asarlarida leksik va frazeologik dialektizmlar	341
37	Kamola Nasirova Xalq allalari leksikasining tuzilishi va lugʻaviy qatlamlari	344
38	Yaqubova Oybibi Atabekovna Eski oʻzbek adabiy tili va oʻgʻuz shevalarida kelishik shakllarining qoʻllanishiga doir	349
39	Norbekova Madina	352